

Ганна Приходько,

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри англійської філології,
Запорізький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-6220-5333>
м. Запоріжжя, Україна

Когнітивний напрям у сучасній науці про мову

Cognitive direction in modern language science

Анотація. Когнітивна лінгвістика на сучасному етапі – галузь нової наукової парадигми, що отримала назву функціонально-діяльнісного мовознавства. Основним положенням лінгвістичного функціоналізму є твердження щодо похідності мовної форми від функцій мови. Когнітивний напрям функціоналізму особливо виділяє роль когнітивних функцій і передбачає, що інші функції виводяться з них або зводяться до них. Основним принципом когнітивної лінгвістики є теза про те, що зміст свідомості людини можна дослідити через звернення до вивчення мови. Когнітивний підхід до аналізу мови полягає у виявленні та поясненні процесів категоризації та концептуалізації, які, відбиваючись у мові, реконструюються у вигляді понятійної системи. У цій розвідці ми виходимо з положень семантико-когнітивного підходу, спрямованого на дослідження співвідношення семантики мови з концептосферою народу, зв'язок семантичних процесів із когнітивними. Утвердження в лінгвістиці поняття «концепт» позначило новий ступінь у осягненні способів, закономірностей та особливостей взаємодії мови та свідомості, розширило рамки змістовного аналізу мовних явищ і надало значно більшу глибину та ефективність семантичних досліджень. Когнітивний підхід дозволяє розкрити та простежити механізм відображення та розподілу в семантичній структурі мови знань про світ та про саму мову. Предметом дослідження когнітивної лінгвістики є значення мовних одиниць різних мовних рівнів, які об'єктивують той чи інший концепт, а кінцевою метою – реконструкція (моделювання) концепту як мисленнєвої одиниці за даними мови. На сучасному етапі когнітивна лінгвістика досліджує проблеми репрезентації ментальних механізмів освоєння мови та принципів їх структурування; диференціації когнітивного, мовного, комунікативного та інших видів свідомості; виявлення форми залежності національного мислення від національної культури та менталітету. На даний момент можна говорити про наступні напрямки в когнітивній лінгвістиці: культурологічне – дослідження концептів як елементів культури з оперттям на дані різних наук; лінгвокультурологічне – дослідження названих мовними одиницями концептів як елементів національної лінгвокультури у

зв'язку з національними цінностями та національними особливостями цієї культури: напрям від мови до культури; логічне – аналіз концептів логічними методами поза прямою залежністю від їхньої мовної форми; філософсько-семіотичне – досліджуються когнітивні засади знаковості; семантико-когнітивне – дослідження лексичної та граматичної семантики мови як засобу доступу до змісту концептів, як способу їх моделювання від семантики мови до концептосфери.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, лінгвокультурологічний, логічний, семіотичний, семантико-когнітивний.

Summary. *At the present stage of development cognitive linguistics is a branch of a new scientific paradigm, which has been called functional-active linguistics. The main thesis of linguistic functionalism is the statement about the derivation of language form from the functions of language. The cognitive direction of functionalism especially highlights the role of cognitive functions and assumes that other functions are derived from them or reduced to them. The main principle of cognitive linguistics is the idea that the content of human consciousness can be studied through the learning of language. The cognitive approach to language analysis consists in identifying and explaining the processes of categorization and conceptualization, which, being reflected in language, are reconstructed in the form of a conceptual system. In this investigation, we proceed from the requirements of the semantic-cognitive approach, aimed at studying the relationship between the semantics of language and the conceptsphere of the people, the connection of semantic processes with cognitive ones. The establishment of the notion "concept" in linguistics marked a new stage in understanding the methods, patterns and features of the interaction of language and consciousness, expanded the framework of the substantive analysis of linguistic phenomena and provided much greater depth and effectiveness of semantic research. The cognitive approach allows revealing and tracing the mechanism of reflection and distribution in the semantic structure of language knowledge about the world and about the language itself. The subject of research of cognitive linguistics is the meaning of language units of different language levels that objectify one or another concept, and the ultimate goal is the reconstruction (modelling) of the concept as a mental unit based on language data. At the present stage, cognitive linguistics investigates the problems of representing mental mechanisms of language acquisition and the principles of their structuring; differentiation of cognitive, linguistic, communicative and other types of consciousness; identification of the form of dependence of national thinking on national culture and mentality. At the moment, one can talk about the following directions in cognitive linguistics: culturological – the study of concepts as elements of culture based on data from various sciences; linguocultural – the study of concepts which are named by linguistic units as elements of national linguistic culture in connection with national values and national features of this culture; the direction from language to culture; logical – the analysis of concepts by logical methods outside of direct dependence on their linguistic form; philosophical-semiotic – the cognitive principles of signification are studied; semantic-cognitive – the study of the lexical and grammatical*

semantics of language as a means of accessing the content of concepts, as a means of modelling them from the semantics of language to the concept sphere.

Key words: *cognitive linguistics, concept, linguocultural, logical, semiotic, semantic-cognitive.*

Вступ. На рубежі XX–XXI ст. у сучасній лінгвістиці відбувається становлення та стрімкий розвиток нової наукової парадигми, що отримала назву когнітивної. У світовому масштабі когнітологія – одна з провідних галузей прикладних та фундаментальних досліджень, що об'єднала представників різних наук, що досліджують пізнання та його еволюцію, свідомість, інтелект, мислення, сприйняття, подання та набуття знань, мову як засіб пізнання та комунікації, мозкові механізми пізнання, емоцій та складних форм поведінки.

Когнітивна лінгвістика на сучасному етапі – галузь нової наукової парадигми, що отримала назву функціонально-діяльнісного мовознавства.

Основним положенням лінгвістичного функціоналізму є твердження щодо похідності мовної форми від функцій мови [17]. Когнітивний напрямок функціоналізму особливо виділяє роль когнітивних функцій і передбачає, що інші функції виводяться з них або зводяться до них. У центрі уваги когнітивної лінгвістики знаходиться мова як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент – система знаків, що відіграють роль у репрезентації (кодуванні) та у трансформуванні інформації [3; 12; 24].

Основним принципом когнітивної лінгвістики є теза про те, що зміст свідомості людини можна вивчити через звернення до вивчення мови. Когнітивний підхід до аналізу мови полягає у виявленні та поясненні процесів категоризації та концептуалізації, які, відбуваючись у мові, реконструюються у вигляді понятійної системи. Цілісність та структурованість когнітивної свідомості та її складових створюються аналітичною та синтетичною роботою мислення. Аналіз розчленовує пізнаваний світ, картує його, розбиває на «ареали» з допомогою когнітивних одиниць, концептів. Концептуалізації протиставлено категоризацію, яка дозволяє відновити зв'язки між окремими ментальними утвореннями. Синтез когніцій об'єктивається процесами мовного синтезу.

Метою когнітивної лінгвістики є розуміння того, як відбуваються процеси перцепції, категоризації, класифікації, систематизації та осмислення світу, як здійснюється накопичення знань, які системи забезпечують різні види діяльності інформацією [18]. У цій розвідці ми виходимо з положень семантико-когнітивного підходу, спрямованого на дослідження співвідношення семантики мови з концептосферою народу, зв'язок семантичних процесів із когнітивними.

Методологія визначається цілями, матеріалом, теоретичним спрямуванням статті. Вона інтегрує основні принципи когнітивної теорії та лінгвоконцептології. Методологією, яка використовується у дослідженні, є концепція когнітивістики, яка представляє основні поняття для лінгвістичного аналізу. Зосереджуючись насамперед на семантичних особливостях концептів, ця теорія розширює межі аналізу дискурсивної семантики. Це означає, що всі аспекти спілкування (настрій, адресант і адресат з їхніми комунікативними інтенціями та когнітивні системи) стають дуже важливими для досягнення відповідного когнітивного ефекту.

Утвердження в лінгвістиці поняття «концепт» позначило новий ступінь у осягненні способів, закономірностей та особливостей взаємодії мови та свідомості, розширило рамки змістовного аналізу мовних явищ і надало значно більшу глибину та ефективність семантичних досліджень [1, с. 335; 10; 14, р. 516; 19]. Когнітивний підхід дозволяє розкрити та простежити механізм відображення та розподілу в семантичній структурі мови знань про світ та про саму мову.

Виклад основного матеріалу дослідження. Предметом дослідження когнітивної лінгвістики є значення мовних одиниць різних мовних рівнів, які об'єктивують той чи інший концепт, а кінцевою метою – реконструкція (моделювання) концепту як мисленнєвої одиниці за даними мови. Отже, когнітивна лінгвістика досліджує мовні засоби (слова, словосполучення, тексти), що репрезентують у мові та мовленні певні концепти, тому в її межах досліджуються всі зафіксовані в мові засоби вербальної репрезентації певного концепту, що дозволяє розкрити різні складники змісту концепту та розглядати зміст та структуру даного концепту як одиниці мислення даного соціуму.

Крім когнітивної лінгвістики до даного напрямку, що прийшов на зміну структуралізму і генеративізму, відносять цілу низку лінгвістичних дисциплін, – психолінгвістику, нейролінгвістику, етнолінгвістику, соціолінгвістику, теорію мовленнєвих актів, конверсаційний аналіз, стилістику, нову риторику, лінгвістику тексту, комунікативну граматику та ін. [2, с. 11–22; 24, р. 15].

Будучи одним з найважливіших складників цілого комплексу когнітивних наук, когнітивна лінгвістика займається дослідженням таких фундаментальних проблем, як структури уявлення знань про світ та способи концептуальної організації знань у мові. Визначним є те, як саме людина сприймає та концептуалізує дійсність, які фактори об'єктивного та суб'єктивного характеру мають визначальне значення у формуванні картини світу певним етносом.

Відмінність когнітивної лінгвістики від інших когнітивних наук полягає, по-перше, у її матеріалі – вона досліджує свідомість на матеріалі мови (інші когнітивні науки досліджують свідомість на своєму матеріалі), а по-друге, у її методах – вона досліджує концепти та когнітивні процеси, робить висновки про типи та зміст концептів у свідомості людини на основі застосування до мови наявних у розпорядженні лінгвістики власне лінгвістичних методів аналізу з подальшою когнітивною інтерпретацією результатів дослідження [23].

Традиційно батьківщиною сучасної когнітивної лінгвістики вважають США та пов'язують її становлення з іменами Дж. Лакоффа і М. Джонсона [22], Р. Лангакера [23], А. Ченки [16] та ряду інших вчених. Історія розвитку когнітивної науки там досить докладно описана вітчизняними дослідниками [12].

Хоча когнітивна лінгвістика як наука оформилася лише протягом двох останніх десятиліть ХХ століття, відповідний напрям думки був присутній у мовознавстві, у тому числі й вітчизняному, як мінімум, більше століття. Як слушно зазначають учені, у когнітивній лінгвістиці ми бачимо нову стадію вивчення складних взаємозв'язків мови та мислення, проблеми, значною мірою характерної саме для теоретичного мовознавства [6, с. 64–66; 11, с. 203–213]. Мовознавці стверджують, що когнітивні дослідження отримали визнання в нашій лінгвістиці, насамперед тому, що вони звертаються до тем, які завжди хвилювали мовознавство: мови та мислення, головних функцій мови, ролі людини в мові та ролі мови для людини [20].

Визначаючи витoki когнітивного напрямку в лінгвістиці, дослідники називають три основні джерела – когнітологію, лінгвістичну семантику і психологічний напрямок у мовознавстві. Два з них не просто існували і активно розвивалися у вітчизняному мовознавстві, а багато в чому передбачали загальні тенденції світової лінгвістики.

Вже у ХІХ столітті у перших теоретичних працях з мовознавству О. О. Потебні порушується питання про особливості засвоєння та обробки інформації, способи ментальної репрезентації знань за допомогою мови. Унікальним у лінгвістичній концепції О. О. Потебні є її передбачення багатьох сучасних проблем вітчизняної та світової лінгвістики. Наприклад, досліджуючи онтологію мови, учений піднімає проблему його психологічної природи: «Питання про ставлення думки до слова ставить віч-на-віч з іншим питанням: про походження мови, і, навпаки, спроба усвідомити початок людської мови, неминуча при всякому зусиллі піднятися над масою приватних даних мовознавства, передбачає відомий погляд на значення слова для думки та ступінь його зв'язку з душевним життям взагалі» [9, с. 7]. Питання щодо зв'язку думки та слова, поставлене О. О. Потебнею,

рівнозначне двом теоретичним питанням сучасного мовознавства: взаємовідношення мислення і мови в онтогенезі і філогенезі.

Істотним пунктом онтології О. О. Потебні є судження про те, що ментальна картина світу прямо не пов'язана зі світом як таким і відноситься до нього опосередковано: «все ... існує для мене настільки і в такому вигляді, наскільки і як воно сприймається мною» [9, с. 125]. По суті, вчений говорить про розрізнення концептуальної та мовної картини світу, наголошуючи, що знання про світ є лише людським способом відображення світу, не тотожним самому світу. Таким чином, дослідник добре розумів роль мови у процесах пізнання нового, у процесах становлення та розвитку людських знань про світ на основі психологічних процесів апперцепції та асоціації, на основі різних за силою уявлень людини про факти, що мають назви у мові.

Особливу роль у вирішенні проблеми співвідношення мови та мислення зіграв активний розвиток психолінгвістики, у межах якої вивчалися процеси породження і сприйняття мови, процеси вивчення мови як системи знаків, що зберігається у свідомості людини, співвідношення системи мови та її використання, функціонування [4, с. 97–117; 7]. Значний внесок зробили праці представників ономазіологічного спрямування [12], а також роботи, присвячені вивченню мовних картин світу та проблемам категоризації світу [5, с. 94–103; 13, с. 46–50].

Необхідно відзначити одну дуже важливу особливість когнітивної лінгвістики – незважаючи на те, що її формування відбувалося в полеміці зі структурним мовознавством, вона не тільки не спростовує, а, навпаки, використовує багато здобутків традиційної, структурної та генеративної лінгвістики.

Питання ж про третє джерело – когнітологію, що сформувалася в результаті розвитку інженерної дисципліни, відомої як штучний інтелект, на нашу думку, є відкритим. Твердження, що когнітивна лінгвістика вийшла з когнітології, здається нам правомірним лише частково; Поява даних наук була викликана єдиною проблемою, пов'язаною з дослідженням свідомості людини, – необхідністю отримання даних про діяльність розуму [21]. Формування відбувалося майже одночасно, з різницею у два-три роки, тому правильніше говорити про вплив когнітології на когнітивну лінгвістику та існування спільних передумов у науці для створення нового міждисциплінарного спрямування.

Різноманітні тлумачення та визначення предмета когнітивної лінгвістики, її категорій, взаємин з когнітологією та іншими науками пропонують автори, які спеціально займаються цими проблемами [2; 12; 18; 24].

Як новий науковий напрямок когнітивна лінгвістика почала формуватися у вітчизняній лінгвістиці з середини дев'яностих років ХХ століття.

Істотними для становлення нового лінгвістичного спрямування стали фундаментальні праці І. М. Колегаєвої, С. І. Потапенка, А. М. Приходька, О. О. Селіванової, М. П. Фабіан, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера та багатьох інших лінгвістів.

На сучасному етапі когнітивна лінгвістика досліджує проблеми репрезентації ментальних механізмів освоєння мови та принципів їх структурування; диференціації когнітивного, мовного, комунікативного та інших видів свідомості; виявлення форми залежності національного мислення від національної культури та менталітету.

Як і зарубіжна, вітчизняна когнітивна лінгвістика не є однорідним напрямом, об'єднаним спільністю концепції та дослідницьких підходів, – швидше навпаки.

На сьогоднішній день існує безліч шкіл і течій когнітивної лінгвістики. На даний момент можна говорити про наступні напрямки в когнітивній лінгвістиці:

- культурологічне – дослідження концептів як елементів культури з опертям на дані різних наук [8; 15];

- лінгвокультурологічне – дослідження названих мовними одиницями концептів як елементів національної лінгвокультури у зв'язку з національними цінностями та національними особливостями цієї культури: напрям від мови до культури [6; 23];

- логічне – аналіз концептів логічними методами поза прямою залежністю від їхньої мовної форми [1];

- філософсько-семіотичне – досліджуються когнітивні засади знаковості [12];

- семантико-когнітивне – дослідження лексичної та граматичної семантики мови як засобу доступу до змісту концептів, як засобу їх моделювання від семантики мови до концептосфери [3; 12; 18].

Висновки з дослідження. Узагальнюючи все сказане вище, зазначимо, що важливість ідей американських когнітивістів для розвитку та сучасного стану когнітивної лінгвістики у вітчизняному мовознавстві нами не заперечується. Однак саме існування власних засад, а не данина модним тенденціям, дозволило когнітивній лінгвістиці не просто зміцнитися в нашій країні, а й набути широкого розвитку. Використовуючи іншу термінологію, вітчизняні лінгвісти займалися тими самими проблемами, що й західноєвропейські. Лінгвокогнітологія, яка виникла на ґрунті вітчизняної лінгвістики, безумовно, увібрала в себе багато західноєвропейських ідей, переломивши їх особливим чином.

Вітчизняне мовознавство увійшло в когнітивну науку, ураховуючи досягнення світової науки і зберігаючи у ній своє місце. Суперечливість і значний розмаїття думок з багатьох найважливіших питань когнітивної проблематики і, зокрема, щодо проблематики концептів і концептуального аналізу свідчить, перш за все, про труднощі формування нового наукового напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балашова С.С. Лінгвокультурний концепт як одиниця дослідження. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. Зб. наук. пр. Ужгород: ПП Підголцін П.Ю., 2006. Вип. 4. С. 332–340.
2. Воробйова О. П. Когнітивна поетика: спектр проблематики і напрями досліджень. *Studia philologica*. 2020. Вип. 14. С. 11–22.
3. Голобородько К.Ю. Когнітивна лінгвістика: дослідницький інструментарій та моделювання концептосфери митця. *Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Сер.: «Лінгвістика»*: Зб. наук. пр. Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. Вип IV. С. 295–300.
4. Гончарук Н., Онуфрієва Л. Психологічний аналіз рівнів побудови комунікативних дій. *Psycholinguistics. Психолінгвістика*. 2018. Вип. 24 (1). С. 97–117.
5. Єрмоленко С. Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 94–103.
6. Єсипенко Н. Г. Профілювання лінгвокультурних концептів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 29. С. 64–66.
7. Партико Т. Б. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 416 с.
8. Потапенко С. І. Вступ до когнітивної лінгвістики : [навчальний посібник]. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2013. 140 с.
9. Потебня О. О. Мова, національність, денаціоналізація. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. 155 с.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 200. 332 с.
11. Романчук С., Преснер Р., Ванівська О. Когнітивна лінгвістика та моделювання мовних структур у людському розумі. *Вісник науки та освіти. Серія: Філологія*. № 12 (18). 2023. С. 203–213.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 711 с.
13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
14. Barsalou L. Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes*. 2003. 5/6. P. 513–562.
15. Bartminski J. Aspects of Cognitive Ethnolinguistics. Sheffield: Equinox, 2012. 272 p.
16. Cienki A. Idealized cognitive models, and domains. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*: ed. by D. Geeraerts and H. Cuycens. New York: Oxford University Press, 2007. P. 170–188.

17. Croft W. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 356 p.
18. Evans V. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. 830 p.
19. Fabian M. et al. Envy as a Psychological and Cognitive Phenomenon in Ukrainian and Slovak Linguistic Consciousness (Based on the Associative Experiment). *Acta Linguistica Lithuanica*. № 90. 2024. P. 301–324.
20. Fauconnier G., Turner M. The way we think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities. New York: Basic Books, 2002. 464 p.
21. Isac D. I. Language: An Introduction to Linguistics as Cognitive Science. Oxford: OUP, 2013. 384 p.
22. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 1980. xiii, 239 p.
23. Langacker R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. New York: Oxford University Press, 2008. 562 p.
24. Rosch Eleanor. Cognition and Categorization. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978. P. 1–25.